

amerykanskye Studies. Moscow: Kohyto Center, 198–211.

9. Pugachev, V. P. (2002). The leadership staff of the organization. Moscow: Aspekt-Press, 279.

10. Petrovsky, A. V. (1980). The theory of the activity of mediation and leadership problem. Questions of psychology, 2, 29–41.

11. Parigin, B. D. (1999). Social Psychology. Problems of methodology, history and theory. Sankt-Peterburg: IGUP, 592.

12. Roli situativnogo lidera po L. I. Umanskomu.

Available at: <http://www.getmanagement.ru/pobs-732-1.html>

13. Kolominsky, J. L. (1987). Man among the people. Minsk: "People asveta", 183.

14. Kudryashova, E. V. (1996). Leader and lyderstvo Investigation in Modern lyderstva of Western socio-political thoughts. Arkhangelsk: PMPU, 256.

15. Andryanchenko, E. G. (2012). Theoretically analysis problems in lyderstva zarubezhnoy sotsyalnoy psychology. Young scientist, 10, 256–261.

Рекомендовано до публікації д-р психол. наук Карамушка Л. М.
Дата надходження рукопису 20.09.2016

Гуменюк Оксана Григорівна, кандидат психологічних наук, доцент, кафедра філософії та соціально-гуманітарних наук, Хмельницький університет управління і права, вул. Героїв майдану, 8, м. Хмельницький, Україна, 29000
E-mail: Oksana-gumenjuk11@rambler.ru

УДК 159.955: 316.612

DOI: 10.15587/2313-8416.2016.81156

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СТИЛЬОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ЗАСТУПНИЦТВА У ПЕРІОД ДОШКІЛЬНОГО ДИТИНСТВА

© Н. В. Корчакова

В статті обговорюється проблема заступництва як особливого виду просоціальної активності дітей дошкільного віку. В ході проведеного емпіричного дослідження проаналізовано різні стилі заступництва, що використовуються дітьми в процесі взаємодії з однолітками. Отримані результати дозволили виокремити п'ять основних стратегій заступництва: негативне оцінювання агресора, фізична конфронтація, звертання по допомогу до дорослого, погрози чи попередження, вказування на норми

Ключові слова: просоціальність, просоціальна поведінка, просоціальна компетентність, заступництво, захист, підтримка, стилі заступництва

The paper deals with the issue of protection as a special type of children's prosocial activity. The present study analyzes the different styles of defending used by children in their interactions with peers. The results of observations and interviews have uncovered five main protection strategies in children's interactions: the negative evaluation of the aggressor, physical confrontation, recourse to adult, threats or warnings, pointing out the rules

Keywords: prosociality, prosocial behavior, prosocial competence, protection, defending, support, style of protection

1. Вступ

Важливою лінією особистісного становлення є розвиток просоціальних основ особистості. Протягом життя кожна людина не лише адаптується до умов середовища, але й набуває здатності бачити інших людей, діяти на їх користь. Просоціальна поведінка багатогранна. У її основі лежать різні мотиви: від суто егоїстичних до альтруїстичних. Від характеру спонук залежить якість вчинку, його ціннісна характеристика та моральна чистота. У той же час необхідно визнати, що рух до будь-якої, навіть найгуманнішої мети, значною мірою залежить від вибору стильових характеристик поведінки, їх відповідності ситуації, релевантності та загальної нормовідповідності. Це вказує на необхідність психологічної курації як процесу розвитку когнітивно-мотиваційних основ просоціальних установок особистості, так і засвоєння нею доцільних поведінкових стратегій. Стиль пове-

дінки включає не лише сукупність дій, але й певну стратегію їх об'єднання, емоційного забарвлення та узгодження з позиціями іншої людини. Сформованість основ просоціальної поведінки передбачає здатність людини враховувати два важливі аспекти ситуації: поєднання її предметних і процесуальних характеристик та дію людського фактору (хто потребує допомоги, які його мотиви, стани, готовність прийняти допомогу). Просоціальна компетентність вимагає від людини вміння здійснити вибір найбільш успішного способу сприяння у кожній ситуації з потенційним просоціальним контекстом. Заступництво один із достатньо своєрідних виявів просоціальної поведінки особистості. Воно передбачає втручання у проблемні ситуації іншої людини, за умов перебування у комфортній позиції поза знаходження. Зовнішні напади не стосуються суб'єкта допомоги. Його активність викликана бажанням захистити іншого.

2. Аналіз літературних даних та постановка проблеми

Заступництво, як особливий соціально-психологічний феномен, почало виокремлюватися у віковій психології лише у останні десятиріччя. Більшість питань, пов'язаних із цим типом поведінки, і на даний час переважно аналізуються у контексті обговорення суміжних проблем: знушення у дитячих та підліткових спільнотах (Абсалямова К. З., Луценко О. Л. [1]; Кіричевська Е. В. [2]; Davidson L. M. [3]; Gini G [4]; Camodeca M. [5]; Pronk J. [6]); становлення моральної свідомості та самосвідомості (Павелків Р. В. [7]); розвиток дружби (Palmen H.; Fox, C. L.); надання соціальної допомоги та підтримки (Наконежна М. М. [8]; Demaray M. K.).

Вивчення стильових аспектів заступництва ми знаходимо у роботах українського психолога Павелківа Р. В. [7]. Обговорюються питання розуміння дітьми стильових характеристик поведінки, їх цінності та доречності. Аналізуються особистісні установки дітей, їх вибіркове ставлення до різних поведінкових стилів. Для аналізу виокремлено три основні стилі заступництва: два із них належать до прямих поведінкових стратегій (асертивна і агресивна) та один – опосередкованого сприяння (із залученням дорослого). Відносно кожного стилю простежується лінія генези упродовж молодшого шкільного віку та здійснюється спроба корекції агресивного стилю захисту партнера шляхом зміцнення асертивних основ поведінки. Аналіз стильових характеристики поведінки молодших школярів здійснювався також у нашому дослідженні, присвяченому розвитку особистісної самопрезентації (Корчакова Н. В. [9]).

Більшість вищезначених досліджень присвячені періодам шкільного дитинства і юності, у той час як питання розгортання стратегій захисту у дошкільних спільнотах висвітлюються лише у роботах окремих авторів (Belacchi C. [10]). Це вказує на доцільність виконання психологічного аналізу стильових характеристик поведінки дітей дошкільного віку та розуміння ними доречності їх використання. Вибір стилю надання допомоги значною мірою визначає як перебіг взаємодії, так і її наслідки.

3. Мета та задачі дослідження

Мета статті полягає у експериментальному вивченні стильових характеристик дій захисту партнера у період дошкільного дитинства.

Для реалізації поставленої мети були вирішені наступні задачі:

1. Проаналізовано поведінковий репертуар дій захисту партнера дітьми дошкільного віку.
2. Виокремлено основні стилі заступництва.
3. Простежено вікові тенденції у схильності до використання дітьми різних поведінкових стратегій захисту.

4. Методика дослідження стильових характеристик просоціальної стратегії заступництва

У дослідженні взяли участь 570 дітей дошкільного віку чотирьох вікових підгруп та 68 вихователів. Для аналізу просоціальних тенденцій використо-

увалися прийоми опосередкованого спостереження, ранжування, вивчення щоденників спостережень із наступним контент-аналізом, опитування, метод гіпотетичних сюжетів. Дослідження передбачало мультимодальний шлях збору інформації: аналіз ідей, задекларованих вихователями, спостереження експериментатора за характером стосунків у дитячих спільнотах, вивчення дитячих суджень.

5. Результати дослідження стратегії заступництва

Як показало опитування вихователів дошкільних установ, дорослі щоденно зустрічаються із активними спробами дітей надавати підтримку одному у формі заступництва. Поведінковий репертуар таких дій є досить широким. Для зручності аналізу, усе розмаїття стратегій захисту, описаних вихователями, було розділено нами на дві великі групи: вербальні стратегії втручання та фізично-силові. Кожна із підгруп дій, за свідченнями педагогів, може реалізовуватися у межах нормативних приписів чи з використанням агресивних тенденцій. На думку більшості опитаних (70 відсотків), діти віддають перевагу використанню нормовідповідних стратегій. Словесні попередження зустрічаються у поведінці дітей значно частіше, ніж фізичні, агресивні випадки. Основними різновидами вербальних стратегій захисту є прохання, накази, заборони, залякування, попередження, посилення на моральні приписи, судження оціночного типу.

Для більш об'єктивної оцінки співвідношення основних способів реагування дітей на конфліктну ситуацію, учасникам експерименту було запропоновано здійснити ранжування п'яти дитячих поведінкових стратегій, які виокремлювалися найчастіше. Отримані результати засвідчують, що, на думку педагогів, найчастіше діти використовують прийом посилення на норми. Середній ранговий показник цієї поведінкової стратегії склав 2,6 (рис. 1).

Друге і третє місце посіли такі стилі як погрози-попередження (ранговий показник 2,8) та пряме звертання за допомогою до дорослих (ранговий показник 3,0).

Фізично-силові стратегії вирішення проблем, основу яких переважно складають агресивні дії, зайняли четверту позицію. Тим самим ми отримали підтвердження, що агресія не розглядається дітьми дошкільного віку як основний шлях вирішення конфліктів. Діти не виявляють схильності вирішувати проблемні питання партнера з позиції сили. Лише незначна частина дітей віддає перевагу агресивній стратегії. У загальній вибірці вони займають приблизно шосту частину. Аналіз вікових особливостей представленості цього типу поведінки показує, що найнижчі показники силових способів вирішення проблем партнерів простежуються у молодших групах. Як засвідчують бесіди з вихователями, деякі діти використовують агресивні дії у процесі самозахисту, але при реалізації спроб захистити однолітка така поведінка майже не зустрічається. Значно частіше агресивні стиль заступництва зустрічається у групах середнього дошкільного віку (23,4 відсотки). Це

пов'язано як із інтенсифікацією взаємодії між дітьми, так і розгортанням дружніх зв'язків та первинним усвідомленням феномену дружби і товаришування. З цього періоду заступництво починає використовуватися не лише як вияв симпатії, але і

вірності. У старшому дошкільному віці показник застосування дітьми агресивної стратегії дещо знижується. Вихователі віднесли до агресивних захисників близько п'ятої частини дітей (21 відсоток).

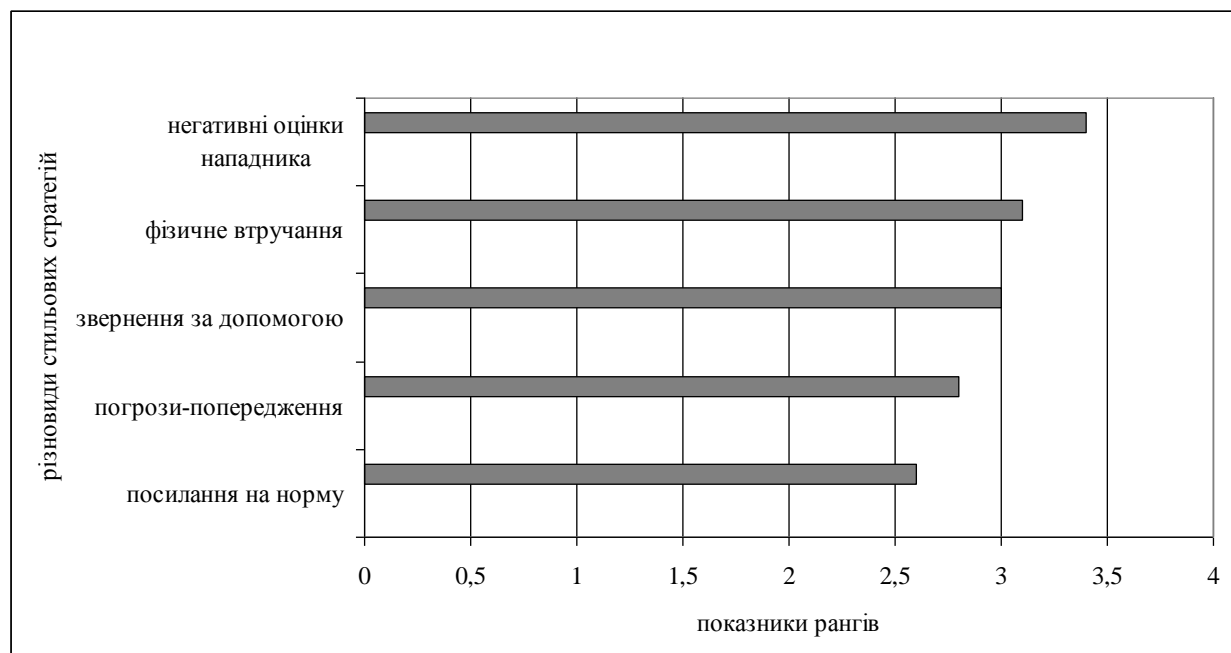

Рис. 1. Середні показники рангів основних поведінкових стилів захисту

Для уточнення отриманої інформації нами було проведено пряме спостереження за проявами допомоги між дітьми. Протягом п'ятнадцяти днів здійснювалося фіксація усіх дій просоціального типу з ознаками захисту партнера. Усього було зафіксовано 350 ситуацій. На основі аналізу їх змісту і характеру ми виокремили дев'ять підгруп дій допомоги, п'ять із яких, зустрічалися і у судженнях вихователів: посилання на норму, погрози-попередження, негативні оцінки нападника, агресивне втручання, звертання за допомогою.

Спостереження показали, що основною стратегією, яку діти найчастіше застосовують при спогляданні проблем іншої дитини є використання прийому пояснень. У загальному обсязі виокремлених прийомів він зайняв майже третю частину від загальної кількості (26,9 %). Зазначимо, що адресатом пояснень можуть виступати не лише однолітки, але й дорослі. Спілкуючись з рівними партнерами, дитина робить спробу пояснити нападнику можливі шляхи вирішення проблеми («можна по черзі», «спочатку хай він, а потім ти»), доводить несправедливість претензій («він перший узяв»), некоректність поведінки («це не смішно, а боляче», «він недавно ходить у дитячий садок і ще не знає»), акцентує увагу на аспектах ситуації, які не були враховані ініціатором конфлікту («це ж не навмисно», «він не побачив»). З віком аргументаційне коло доведень розширюється і ускладнюється.

У спілкуванні з дорослим діти найчастіше вдаються до опису ситуації, доводячи відсутність провини однолітка, або ж переорієнтовують увагу дорослого на справжнього ініціатора конфлікту. Від-

сутність цієї категорії захисту у оцінках вихователів, на нашу думку, пов'язана із її відносно спокійним характером перебігу. За своїми зовнішніми ознаками пояснення майже не відрізняється від типових ситуацій спілкування між дітьми, тому не завжди ідентифікується дорослими як різновид просоціальних дій.

Друге місце, за нашими спостереженнями, посідає прийом посилання на норму. При його використанні діти здійснюють виокремлення як певних конкретних правил, так і більш узагальнених норм («іграшки забирати не можна», «ти хлопчик і ти не повинен ображати дівчинку», «слід дружити і гуляти дружно»). Ця стильова категорія дій охоплює близько п'ятої частини усіх проявів захисної поведінки (22,6 %). Зазначимо, що частина дитячих нормативних повідомлень подаються у вигляді докорів («хіба ж так можна», «як тобі не соромно»). Прийоми прямої декларативної вказівки посіли третє місце у спостережуваних ситуаціях. Це своєрідні дитячі накази та розпорядження («не чіпай», «відійди», «не забирай», «віддай», «вбачся»). Зустрічається цей стиль впливу приблизно у 17,4 % ситуацій. Таким чином, загальний обсяг представленості трьох вищеозначених стратегій поведінки у загальній сукупності склав 70 %. Стратегії ігнорування нападника та використання погроз-попереджень зустрічаються нечасто (відповідно 1,7 та 2,9 %). Нижче очікуваних виявилися і показники стратегії звертання до вихователя (4,9 %). Зазначимо, що ми не враховували звернень, у яких простежувалося прагнення дитини уточнювати існування певної норми, без орієнтації на постраждалого, його потреби і стани. До уваги бралися лише сюжети, у яких активність дитини чітко зумовлюва-

лася прагненням захистити інтереси однолітка. Звертання до дорослого, у сукупності із стратегією погрозу йому поскаржитися, зайняли у вибірці близько 8 %. Фізичні способи втручання зайняли четверту і шосту позиції. Причому перший різновид фізичного впливу, дії з ознаками слабких виявів агресії (перешкоджання нападнику, забирання предметів) був виокремлений у 9,1 % ситуацій, агресивні дії – у 7,1 %.

Аналіз вікових тенденцій вибору дітьми певного стилю заступництва засвідчує, що найяскравіші зміни протягом вікового періоду простежуються щодо використання чотирьох поведінкових стратегій:

- наказ ($\varphi=5,75, p\leq 0,01$);
- силові неагресивні впливи ($\varphi=2,024, p\leq 0,05$);
- посилання на норму ($\varphi=1,819, p\leq 0,05$);
- негативне оцінювання ($\varphi=1,819, p\leq 0,05$).

6. Обговорення результатів дослідження

Розглянемо можливі причини зниження першої тенденції – декларування прямого наказу. Аналіз особливостей його використання засвідчує, що у переважній більшості її реалізація здійснюється у короткій мовленнєвій формі. При її застосуванні відсутня необхідність у розширених аргументуваннях. Закономірно, що такий шлях є більш доступний для дітей дошкільного віку. Вони транслують чітку вимогу зупинити небажані дії чи виконати певний наказ. Така форма впливу для дітей добре знайома із програм спілкування із дорослими. Тому, розуміння дієвості наказової форми впливу і її коротка форма, може розглядатися як сприяючий фактор використання такого стилю навіть у молодшому дошкільному віці. Емоційний фон наказу знаходиться на межі нормативних і агресивних впливів, причому у більшості випадків нотки нападу простежуються досить чітко. Це виявляється у показниках швидкості мови, її емоційному забарвленні, гучності висловлювань. Дитина кричить, її личко розгніване. Протягом вікового періоду, завдяки розвитку мовлення, засвоєнню моральних нормативів у системі міжособистісних стосунків, набуттю реального досвіду, діти все рідше звертаються до використання прийомів прямого декларування немотивованого наказу-заборони, переходячи до застосування прийомів аргументованого впливу. Зниження частоти використання стратегії прямого наказу зумовлюється також завдяки розширенню репертуару дій захисту.

Зниження частоти використання силових неагресивних втручань, на нашу думку, зумовлене двома причинами. По-перше, частина дітей, переконавшись у неефективності миролюбних стратегій допомоги, починає застосовувати агресивні випадки у сторону однолітків. Якщо у наймолодшій підгрупі ці дії використовувалися лише для самозахисту, у старших – агресія доповнює репертуар заступництва. По-друге, частина силових неагресивних форм поведінки замінюється використанням мовленнєвих стратегій. Розвиток стилю посилання на норму має позитивну вікову динаміку. Основою цього процесу є розвиток моральної свідомості і самосвідомості дітей. Найяскравіші зміни за цією лінією простежуються при переході дітей із середнього у старший дошкільний вік.

Кризовий період початку п'ятого року життя замінюється більш спокійним. У процесі заступництва спостерігається посилення на норми.

Протягом вікового періоду відбувається також поступове підвищення частоти використання таких шляхів захисту як негативне оцінювання нападника. Окремі випадки застосування цього прийому зустрічаються уже починаючи з наймолодшої групи. За змістом це загальні оцінки, які подані у короткій, категоричній формі: «ти поганий», «злюка». У середній і старшій групі відбувається не лише збільшення висловлювань цього типу, але й простежуються зміна їх якісних характеристик: розширюється діапазон негативних оцінок, їх зміст ускладнюється за рахунок внесення аргументаційно-нормативної частини. Діти пояснюють неправомірність спостережуваної поведінки, виокремлюють можливі варіанти вирішення проблеми. У оціночних судженнях з'являються елементи докору: «Ти не чемний! Хороші хлопчики так не роблять», «Так поведуться невиховані діти». До кінця періоду негативні оцінки нападника, як стратегія захисту жертви, звучить у 10 % відповідей.

Прийом звертання за допомогою до вихователя представлений у дитячій поведінці не яскраво, до того ж на кінець періоду частота його застосування ще більш знижується. На нашу думку, це зумовлено швидким розвитком ігрової діяльності та становленням процесів самосвідомості. З віком діти все більше виявляють здатність урегульовувати проблемні ситуації самотужки, без втручання дорослих. Все ж значимо, що у молодшому шкільному віці цю тенденцію ми уже не простежили. Перехід до нового відповідального виду активності породжує у дітей відчуття вищої підпорядкованості, що неминуче вплинуло і на сферу спілкування з однолітками.

Залучення дорослого до вирішення проблеми як стиль захисту найчіткіше проявляється у II молодшій та середній групах. При цьому найяскравіший підйом у використанні цієї стратегії простежується на четвертому році життя. На нашу думку, це відбувається у зв'язку з активізацією процесів спілкування між дітьми та поступовим переходом від самочинних розправ до усвідомлення необхідності арбітражу із боку дорослих. Погроза поскаржитися дорослому у наймолодшій групі відсутня. За своєю психологічною сутністю вона належить до більш складних поведінкових стратегій впливу, оскільки передбачає більш високий рівень прогностичної діяльності, ніж пряма скарга. Не зустрічаються у молодшій групі також стратегії ігнорування партнера. Лише на 5–6 році життя діти вперше починають використовувати їх як форми заступництва

7. Висновки

Отже, заступництво, як різновид просоціальної стратегії, чітко представлене у розмаїтті програм дитячої взаємодії. Його ефективність та цінність значною мірою залежить від особливостей стилю реалізації. Аналіз стильових аспектів заступництва почав здійснюватися у психологічній науці лише у останній період.

Проведене спостереження дозволяє стверджувати, що протягом дошкільного дитинства основними формами захисту партнера є вербальні стратегії. Фізичні агресивні форми впливу для дітей дошкільного віку не є типовими. Найчастіше агресивний стиль заступництва зустрічається у взаємодії дітей середнього дошкільного віку. Існує і певна різниця у використанні силових дій при самозахисті і заступництві. Захищаючи власні інтереси діти використовують агресію частіше.

Протягом дошкільного віку відбувається розширення поведінкового репертуару дій захисту. Засвоєння моральних основ поведінки дозволяють дітям застосовувати такі складні прийоми як ігнорування чи негативна оцінка кривдника. Досить цікавим є те, що прийом звертання за допомогою до вихователя представлений у дитячій поведінці не яскраво, до того ж показники його присутності до кінця періоду дещо знижуються. На нашу думку, це зумовлено швидким розвитком ігрової діяльності та становленням процесів самосвідомості. З віком діти все більше виявляють здатність урегульовувати проблемні ситуації самостійно, без втручання дорослих. Все ж зазначимо, що у молодшому шкільному віці ця тенденція простежуватися не буде. Перехід до нового відповідального виду активності породжує у дітей відчуття вищої підпорядкованості, що неминує вплине і на сферу спілкування з однолітками.

Література

1. Абсалъмова, К. З. Явище булінгу як деструктивний феномен у середовищі середньої школи [Текст] / К. З. Абсалъмова, О. Л. Луценко // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2014. – № 1095. – С. 191–197.
2. Кіричевська, Є. В. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: стратегії подолання [Текст] / Є. В. Кіричевська // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 8. – С. 4–10.
3. Davidson, L. M. Social support as a moderator between victimization and internalizing-externalizing distress from bullying [Text] / L. M. Davidson, M. K. Demaray // School Psychology Review. – 2007. – Vol. 36, Issue 3. – P. 383–405.
4. Gini, G. Determinants of adolescents' active defending and passive bystander behavior in bullying [Text] / G. Gini, P. Albiero, B. Benelli, G. Altoè // Journal of Adolescence. – 2008. – Vol. 31, Issue 1. – P. 93–105. doi: 10.1016/j.adolescence.2007.05.002
5. Camodeca, M. Children's opinions on effective strategies to cope with bullying: the importance of bullying role and perspective [Text] / M. Camodeca, F. A. Goossens // Educational Research. – 2005. – Vol. 47, Issue 1. – P. 93–105. doi: 10.1080/0013188042000337587
6. Pronk, J. Factors Influencing Interventions on Behalf of Victims of Bullying. A Counterfactual Approach to the

Social Cognitions of Outsiders and Defenders [Text] / J. Pronk, T. Olthof, F. A. Goossens // The Journal of Early Adolescence. – 2016. – Vol. 36, Issue 2. – P. 267–291. doi: 10.1177/0272431614562836

7. Павелків, Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці [Текст]: монографія / Р. В. Павелків. – Рівне: Волин. обереги, 2004. – 247 с.

8. Наконечна, М. М. Допомога іншому як психологічний засіб розвитку особистості [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук / М. М. Наконечна; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2009. – 19 с.

9. Корчакова, Н. В. Репрезентація у свідомості дитини стильових характеристик поведінки у публічних ситуаціях [Текст] / Н. В. Корчакова // Феноменологія морально-го розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – С. 197–213.

10. Belacchi, C. Prosocial / hostile roles and emotion comprehension in preschoolers [Text] / C. Belacchi, E. Farina // Aggressive Behavior. – 2010. – Vol. 36, Issue 6. – P. 371–389. doi: 10.1002/ab.20361

References

1. Absaljamova, K. Z., Lucenko, O. L. (2014). Javyshhe bulingu jak destruktivnyj fenomen u seredovyshhi seredn'oi' shkoly. Visnyk Hark. nac. un-tu im. V. N. Karazina. Serija: Psihologija, 1095, 191–197.
2. Kyrchevs'ka, Je. V. (2010). Nasyt'stvo v zagal'noosvitnih navchal'nyh zakladah: strategii' podolannja. Praktychna psihologija ta social'na robota, 8, 4–10.
3. Davidson, L. M., Demaray, M. K. (2007). Social support as a moderator between victimization and internalizing-externalizing distress from bullying. School Psychology Review, 36 (3), 383–405.
4. Gini, G., Albiero, P., Benelli, B., Altoè, G. (2008). Determinants of adolescents' active defending and passive bystander behavior in bullying. Journal of Adolescence, 31 (1), 93–105. doi: 10.1016/j.adolescence.2007.05.002
5. Camodeca, M., Goossens, F. A. (2005). Children's opinions on effective strategies to cope with bullying: the importance of bullying role and perspective. Educational Research, 47 (1), 93–105. doi: 10.1080/0013188042000337587
6. Pronk, J., Olthof, T., Goossens, F. A. (2014). Factors Influencing Interventions on Behalf of Victims of Bullying: A Counterfactual Approach to the Social Cognitions of Outsiders and Defenders. The Journal of Early Adolescence, 36 (2), 267–291. doi: 10.1177/0272431614562836
7. Pavelkiv, R. V. (2004). Rozvytok moral'noi' svidomosti ta samosvidomosti u dytjachomu vici. Rivne: Volyn. oberegy, 247.
8. Nakonechna, M. M. (2009). Dopomoga inshomu jak psihologichnyj zasib rozvytku osobystosti. Kyiv, 19.
9. Korchakova, N. V. (2009). Rerezentacija u svidomosti dytyny styl'ovyh harakterystyk povedinky u publichnyh sytuacijah. Fenomenologija moral'nogo rozvytku osobystosti: determinacija, mehanizmy, genezys. Rivne: Volyn'ski oberegy, 197–213.
10. Belacchi, C., Farina, E. (2010). Prosocial/hostile roles and emotion comprehension in preschoolers. Aggressive Behavior, 36 (6), 371–389. doi: 10.1002/ab.20361

*Рекомендовано до публікації д-р псих. наук Павелків Р. В.
Дата надходження рукопису 12.09.2016*

Корчакова Наталія Вікторівна, кандидат психологічних наук, доцент, кафедра психології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, 01601
E-mail: k.natalyiviktor@gmail.com